

О. Е. Жосан,
доцент кафедри педагогіки, психології і
корекційної освіти комунального закладу
«Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти імені
Василя Сухомлинського», кандидат
педагогічних наук

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО КНИГУ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ЗНАНЬ ТА ЗАСІБ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

Подаються основні результати дослідження ролі й місця книги в навчально-виховному процесі у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.

Представлены основные результаты исследования роли и места книги в учебно-воспитательном процессе в педагогическом наследии В. Сухомлинского.

The main results of investigation of the role and place of the book in the educational process in pedagogical heritage of V. Sukhomlynsky.

Ключові слова: навчальна література, художня література, науково-популярна література, шкільний підручник, розвиток здібностей учня, теорія навчальної літератури.

Ключевые слова: учебная литература, художественная литература, научно-популярная литература, школьный учебник, развитие способностей учащегося, теория учебной литературы.

Keywords: educational literature, fiction literature, science and popular literature, textbooks, individual characteristics, theory of educational literature.

Постановка проблеми. Серед пріоритетних завдань, які стоять перед сучасною школою, неабиякої ваги набуває проблема формування в учнів бажання та вміння вчитися. Важлива роль у розв'язанні вказаних завдань належить книзі, яка поміж іншого має розвивати здібності дітей, створювати умови для самовираження у різних видах діяльності, повноцінного оволодіння вміннями та навичками.

Невід'ємною складовою загальнонавчальних умінь і навичок є вміння вчитися та використовувати при цьому різні види літератури. Цінні думки про

вимоги до літератури для дітей та шляхи формування уміння працювати з нею знаходимо у працях В. Сухомлинського. Найважливішими аспектами його творчої спадщини з даної проблеми є такі: шкільний підручник як об'єкт теоретичного аналізу; формування у школярів уміння працювати з різними видами літератури; інформаційна культура педагога – важливий чинник формування в учнів уміння працювати з книгою [3, с. 201]. Сучасні українські науковці (Р. Арцишевський, П. Атаманчук, В. Бевз, Н. Бібік, М. Бурда, Н. Буринська, А. Гірняк, Я. Кодлюк, Т. Лукіна, О. Ляшенко, О. Савченко, О. Топузов, А. Фурман та ін.), розвиваючи дидактику, теорію виховання та теорію навчальної літератури, також значною мірою використовують ідеї В. Сухомлинського. Це знайшло відображення у розроблених Національною академією педагогічних наук та затверджених Міністерством освіти і науки України вимогах до змісту підручника [4], рекомендаціях щодо удосконалення системи особистісно орієнтованого навчання й виховання [5]. Проте потребує подальшого дослідження проблема розумового виховання учнів, розвитку їхніх здібностей засобами читання.

Метою статті є спроба дослідити ідеї В. Сухомлинського про роль й місце книги в навчально-виховному процесі та шляхи формування й розвитку в учнів уміння працювати з різними видами літератури.

Виклад основного матеріалу. В. Сухомлинський високо оцінював роль книги у житті людини, зазначаючи, що книга має не менше значення, ніж живе слово вихователя; закликав учителів турбуватися про те, щоб загальний розвиток дітей знаходився на високому рівні, однак насамперед слід навчити дитину добре читати і писати. Педагог повинен навчити у початкових класах всіх дітей читати так, щоб вони вміли, читаючи, думати й думаючи, читати, тому що створення гармонії знань та умінь є однією з найважливіших проблем школи. Уміння читати, вважав учений, потрібно довести до такого ступеня автоматизму, щоб сприймання зором, очима й свідомістю значно випереджало промовляння вголос. Чим значніше це випередження, тим тоншою буде здатність думати під час читання, а це – надзвичайно важлива умова успішного навчання й розумового розвитку взагалі. За його словами, школа – тільки тоді школа, «коли вона утверджує культ

книги, виховує в учнів жадобу до читання художньої, політичної, науково-популярної літератури, пристрасну закоханість у книгу, благоговіння перед нею» [9, с. 27].

Чимало пропозицій В. Сухомлинський зробив Міністерству народної освіти щодо удосконалення програм і підручників, які, на його переконання, мали б викликати в учня інтерес до навчання. Джерело інтересу, як зазначав він, – у застосуванні знань, у переживанні почуття влади розуму над фактами і явищами. У самій глибині людського єства є невикорінна потреба відчувати себе відкривачем, дослідником, шукачем. У дитячому ж духовному світі ця потреба особливо сильна. Та якщо немає поживи для неї – живого спілкування з фактами і явищами, радості пізнання – ця потреба поступово слабне, а разом з нею згасає й інтерес до знань. Я бачу дуже важливе виховне завдання в тому, щоб повсякчас підтримувати, поглиблювати бажання учня бути відкривачем, реалізувати це його бажання спеціальними методами роботи [7].

Якщо вчителі думають тільки про те, як би примусити учнів сидіти якомога більше над підручниками, як би відвернути їхню увагу від усього іншого, – неминуче перевантаження. Незавидна доля школяра, який ні про що інше не думає, крім уроку, підручника, домашнього завдання, оцінки. Не можна, на думку вченого, допускати, щоб учня заповонило школярство. Крім звичного кола шкільних справ, уявлень, інтересів, у нього має бути багате, багатогранне інтелектуальне життя. Мова йде про читання учня, особливо у підлітковому віці. Інтелектуальне життя особистості не можна уявляти як вузький, замкнутий маленький світ. Збагачуючи інтелектуальне життя колективу, людина повсякчас користується і його духовними багатствами. В. Сухомлинський, як директор, прагнув того, щоб у його школі було багато колективів, в яких вирувало б розумове життя: «Це передусім науково-предметні гуртки: науково-математичний, науково-технічний, науково-хімічний, науково-біологічний, науково-етнографічний, науково-літературний, філософський. До цих гуртків ні в якому разі не можна ставитися як до придатка предмета або засобу запобігання неспішності, це – вогнище інтелектуального життя. У гуртках панує дух

допитливості, цікавості. На заняттях науково-предметних гуртків учні, звичайно, розповідають про те, що вони читають (доповіді, повідомлення), але тут є одна риса, яка надає думці справді творчого характеру: істинами, закономірностями, про які розповідають своїм товаришам підлітки, юнаки й дівчата, вони дорожать, ставляться до них, як до свого багатства, здобутими особистими зусиллями; з цими багатствами до того ж пов'язуються думки про працю і творчість, про майбутнє» [11, с. 491-492].

На думку В. Сухомлинського, навчальна література повинна пробуджувати інтерес до інших видів літератури: художньої, публіцистичної, науково-популярної та з рештою – наукової. Одним із перших серед вітчизняних педагогів він обґрунтував ідею про необхідність залучення учнів до наукової діяльності, яка надає думці справді творчого характеру: істинами, закономірностями, про які розповідають підлітки, юнаки й дівчата, вони дорожать, ставляться до них, як до свого багатства, здобутого особистими зусиллями; з цими багатствами до того ж пов'язуються думки про працю і творчість, про майбутнє [11, с. 497-498].

Читання, на думку В. Сухомлинського, – це одне з джерел мислення й розумового розвитку. До закінчення другого класу діти повинні навчитися так вільно, виразно й свідомо читати, щоб сприймати очима як єдине ціле невеличкі речення і закінчені частини великих речень. Вже в початкових класах читання має стати для дитини тонким інструментом оволодіння знаннями й водночас джерелом багатого духовного життя. Педагог стежив за тим, щоб у кожної дитини виробилась необхідна техніка читання, адже без вправ, без визначеної норми читання нічого не доб'ється. Мало знати букви, вміти читати склади і слова. «Читання – це вікно у світ, найважливіший інструмент навчання, воно повинно бути вільним, швидким – лише тоді цей інструмент буде готовий до дії» [10, с. 193]. Педагог прагнув до того, щоб різноманітні види активної діяльності – виразне читання, письмо, малювання та інші – сприяли перетворенню читання у напіваавтоматизований процес. Для того, щоб виробити техніку читання, педагог удався до різноманітних видів активної діяльності: складання і записування творів-мініатюр, книжок-картинок про природу, заучування уривків художніх

творів тощо.

Як же добитися того, щоб читання було швидким і свідомим, щоб дитина сприймала зором і думкою цілу групу слів, зв'язаних за змістом? Для цього В. Сухомлинський створив цілу систему вправ. Працюючи із третьокласниками, педагог перевіряв швидкість і свідомість читання ось яким чином: коли учень читає перший раз казку чи оповідання, перед очима школяра на дошці вчитель вивішував яскраву, барвисту картину, на якій зображувалися події, описані у творі. Якщо учень під час читання не міг відірвати погляду від книжки на такий час, щоб до кінця читання добре роздивитися картину, запам'ятати ті деталі, про які не було жодного слова в тексті, значить він не вмів читати. Однак, як стверджував В. Сухомлинський, читання як джерело духовного збагачення не зводиться до вміння читати, з цього вміння воно тільки починається. Дитина може читати вільно, безпомилково, але книжка – це часто буває – не стала для неї тією стежкою, що веде до вершини розумового, морального і естетичного розвитку. Отже, «вміти читати – означає бути чутливим до змісту й краси слова, до його найтонших відтінків. Тільки той учень «читає, в свідомості якого слово виграє, тріпоче, переливається барвами і мелодіями навколишнього світу» [10, с. 194]. Саме через читання діти повинні пізнати самих себе і навколишній світ. А це буде відбуватися тоді, коли поряд із читанням, одночасно з ним і навіть раніше, ніж уперше розкрита книжка, починається копітка робота над словом, яка повинна охоплювати всі сфери активної діяльності дітей – працю, гру, спілкування з природою, творчість [11, с. 497].

Значну увагу В. Сухомлинський надавав теорії навчальної літератури, зокрема – підручничокзнавству. Підручник, на його думку, виконує багато функцій. Перш за все, він є основним засобом навчання з кожного предмета. Поліпшенню розуміння навчального матеріалу сприяють алгоритм, схеми, інструкції, які розміщені у підручнику. Основною причиною виникнення труднощів у дітей під час роботи з навчальною книгою є те, що вчителі у більшості самі читають і пояснюють завдання у підручнику. В результаті такої діяльності у дітей не формується звичка глибоко вдумуватися у зміст матеріалу. Це є також причиною

труднощів, що виникають при виконанні домашніх завдань. Усвідомлюючи значення навчальної книги як важливого джерела знань та засобу розумового виховання учнів, учений неодноразово вказував на вимоги до даного виду навчальної літератури. Насамперед це стосується змісту підручника, який, на думку відомого вченого, має бути цікавим для дітей, доступним, формувати позитивні мотиви навчання. Зазначені вимоги особливо стосуються підручника для початкової школи. Крім цього, В. Сухомлинський стверджував, що шкільний підручник повинен готувати дитину до самонавчання, тобто шляхом добре підібраних завдань, вправ, алгоритмів, інструкцій формувати вміння вчитися (ставити мету діяльності, передбачати шляхи її досягнення, формувати навички самоконтролю тощо). Підручник потрібно будувати таким чином, щоб учні «вдумливо добували», а не легко отримували знання [3].

Особливістю підручника для початкової школи є те, що джерелом знань у ньому є часто не тексти, а ілюстрації. Тексти вводяться поступово із врахуванням сформованості у дітей навички читання. Характерною рисою підручників для молодших класів є те, що вони добре ілюстровані, мають чітко сформульовані висновки, узагальнення, правила, які особливо виділяють для кращого запам'ятовування. А також, є такі прямі вказівки для дітей : подумай, запам'ятай, розкажи, помічай, спостерігай та інші. Отже, від якості підручника в початковій школі залежить якість знань, умінь і навичок учнів – їх усвідомленість, міцність, дійовість, розвиток пізнавальних сил і здібностей дітей, зокрема розвиток самостійного творчого мислення, формування певних звичок і умінь, особливо старанно й самостійно вчитися. Тому, в початковій школі книга повинна стати постійним духовним супутником дитини [3].

В. Сухомлинський зауважував, що діти шкільного віку недостатньо читають як художню, так і науково-популярну літературу. Одна з причин цього – низька культура художнього сприймання, несформованість основ інформаційної культури. Неабиякого значення вчений надавав змісту книги, в якому, насамперед, реалізується її виховна функція. Адже саме від змісту значною мірою залежить, чи стануть діти активними читачами, полюблять книжку, чи залишаться байдужими

до літератури. Якщо дитина подружиться з книжкою на все життя, то матиме широкий світогляд, різнобічні й глибокі знання [8, с. 498].

Високу оцінку вчений надавав виховному значенню художньої літератури, зокрема казки, яка доносить до серця й розуму дитини могутній творчий дух народу, погляди на життя, ідеали, прагнення, виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу. Насолода, яку дитина дістає від казки, прочитаної перед сном, допомагає розвинути позитивне ставлення до читання. А якщо це переходить у повсякденне заняття, то дитина переконується, як високо дорослі цінують читання, коли не жалкують відводити йому дорогоцінний і часто обмежений час. Усе, що важливо для вас, набуває цінності й для дитини. І незабаром дитина почне «допомагати» вам читати: перегортатиме сторінки, вказуватиме на слова. У такий спосіб він пізнає правила писемної мови: початок і кінець книжки, рядка, сторінки. Не слід забувати, що художній твір, прочитаний вихованцем і сприйнятий його допитливим розумом і вразливим серцем, може стати тією краплею, якої часто бракує вчителю для того, щоб «шалька терезів моральності», схилилася у потрібний для педагога бік. Найголовніше, про що треба пам'ятати – у книжці, яку вчитель дає вихованцеві, має бути повчання, як жити. В умовах сьогодення актуальними є слова вченого про те, що підготовленим до життя, до праці можна вважати того, хто має не лише міцні знання, але й здатність постійно збагачувати їх, розширювати свій кругозір, вчитися самостійно, читати літературу [6].

В. Сухомлинський стверджував, що дітям легше прищепити любов до читання, ніж дорослим, тому що найсприятливіші умови для вироблення добрих звичок – у ранньому віці, а звикнути до книжки з малих років – це не лише полегшити собі подальше життя, а й зробити його цікавішим, насиченішим. Слушними і в наш час є вимоги Василя Олександровича до організації самостійної роботи з підручником на уроках: вдалий підбір навчального матеріалу, керівництво з боку вчителя, ведення читацьких щоденників де б вони фіксували назву й автора прочитаних творів, вислови, які їм сподобалися, цікаві факти, думки, події тощо. Неабиякого значення відомий педагог надавав творчій роботі

над текстом. Він зауважував, що чим більше думає учень у процесі вивчення нового матеріалу, тим свідомішим стає його підхід до того, що він читає, слухає, що спостерігає. Повторне читання матеріалу, вже раніше вивченого, відкриває перед учнем нові сторони явищ. Школяр, який звик обмірковувати те, що читає або чує, при повторному читанні підручника або іншої книжки шукає нові факти і явища, які підтверджують добре усвідомлені істини. Для нього повторення є не відтворенням відомого, а розвитком знань, мисленням заглибленням у факти і явища [2; 6; 9].

Учень повинен уміти орієнтуватися у безмежному морі знань. "Ми переконалися, – писав В. О. Сухомлинський, – що оволодіння знаннями в початковій школі без заучування – важлива передумова дальшого розвитку вихованців..." [6, с. 116]. Школяр не може запам'ятати весь курс того чи іншого предмету. Тому В.О.Сухомлинський писав: «Ми вчимо учнів користуватися книжкою під час підготовки відповіді на уроці, у процесі роботи над твором.» [12, с. 248].

Надзвичайно великий інтерес становить прийом, який використав у своїй практиці В. Сухомлинський – аналіз тексту в процесі читання, оскільки він включає у себе виконання комплексу логічних операцій: цілісність сприймання всього тексту, виділення його складових компонентів, їх взаємозалежності та взаємозв'язків. Цей процес діяльності найвідповідальніший на уроці, бо містить у собі найбільші можливості впливу на всебічний розвиток дітей. Самостійну роботу школярів В. Сухомлинський вважав основним елементом кожного уроку, необхідною умовою розвитку самоосвіти. І саме робота учнів з підручником, на його погляд, є одним із найважливіших засобів формування самостійності. З огляду на це В.Сухомлинський надавав особливого значення відбору матеріалу для самостійного опрацювання. Найчастіше він пропонував своїм учням текст, що потребує різнобічного пояснення, порівняння та зіставлення, з тим, з чим вони стикаються у житті. В. Сухомлинський створив дві програми навчання: «... перша – це обов'язковий для заучування й збереження в пам'яті матеріал, друга – позакласне читання, а також інші джерела інформації» [11, с. 448]. Очевидно, що

йдеться про основні загальнонавчальні вміння та навички, серед яких учений виокремлював: уміння спостерігати, мислити, зіставляти, порівнювати, знаходити незрозуміле, вміння висловлювати думку, виділяти логічно закінчені частини у прочитаному, встановлювати взаємозв'язок і взаємозалежність між ними, знаходити головне, робити попередній логічний аналіз тексту в процесі читання, читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над ним, його складовими частинами, читати твір, тощо. Перша програма, створена педагогом, передбачає дати учневі певні знання, а друга – пробудити жадобу до знань, прагнення учня вийти за межі уроку – читати, досліджувати і думати. Найважливішим шляхом оволодіння другою програмою є самостійне читання. В. Сухомлинський переконаний, що без позакласного читання, навчання на уроках перетворилося б на зубріння. Воно не пов'язується безпосередньо з уроками, але відіграє надзвичайно велику роль у всебічному розвитку школярів. Це читання дає дитині значно більше відомостей, ніж треба обов'язково засвоїти за програмою, полегшує її даліше навчання, тому що в неї з'являються нові інтелектуальні потреби. І чим більше цих потреб – дізнатися, пояснити, дослідити те чи інше питання в процесі читання, тим багатше духовне життя учня.

Вміння самостійно працювати з підручником формуються в результаті тривалої, систематичної, цілеспрямованої діяльності всього педагогічного колективу протягом усіх років навчання учнів у школі. Але саме в початкових класах учителі повинні не тільки звертати увагу на те, як діти читають, а й мають дбати про вироблення у них уміння визначати головну думку прочитаного, складати план, ділити текст на абзаци, давати їм заголовки [1; 7].

Основне завдання початкової школи полягає в тому, щоб навчити дітей вчитися і користуватися своїми знаннями, а вже у середніх і старших класах слід закріпити набуті знання і на їх основі формувати нові, складніші. Аналізуючи весь комплекс знань, умінь і навичок, якими учні повинні оволодіти протягом навчання в школі, В. Сухомлинський виокремив дванадцять найважливіших, із яких шість стосуються роботи з книгою (уміння вільно, виразно, свідомо читати; виділяти логічно завершені частини у прочитаному, встановлювати між ними взаємозв'язок

і взаємозалежність; відшукувати книжку з питання, яке цікавить; знаходити у книжці потрібний матеріал; у процесі читання робити попередній логічний аналіз тексту; читати текст та одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над ним та над його складовими частинами. Опосередкований шлях формування уміння працювати з книгою – це особистий приклад педагога, від ерудиції якого, інформаційної культури значною мірою залежить, чи стане книга для учня супутником життя, джерелом інформації. Враховуючи вікові особливості молодших школярів, а саме здатність до наслідування, В. Сухомлинський неодноразово звертав увагу вчителів на необхідність демонстрування зразка вмілого використання матеріалу книги. Наслідуючи зразок, учні вчаться правильно користуватися ним як носієм знань [1; 3; 7].

Значний акцент учений робив на оволодінні вміннями пошуку інформації, самостійного здобуття знань. Це означає не лише вміння знаходити потрібну книгу у фонді бібліотеки, а й володіння комплексом умінь, які необхідні для повноцінної роботи з довідково-бібліографічним апаратом бібліотеки. Бібліотека і самоосвіта – це два поняття, які є взаємопов'язаними для сучасної людини.

В. Сухомлинський практикував створення у класі бібліотечки, яка була б у пригоді вчителю й учням на уроці, підкреслюючи, що в школі може бути все, але якщо немає книжок, потрібних для всебічного розвитку людини, для її багатого духовного життя, або якщо книжку не люблять і байдужі до неї, це ще не школа; у школі може багато чого бракувати, але, якщо є книжки, потрібні для того, щоб перед нами завжди було широко відчинене вікно у світ, це вже школа. І саме бібліотека є осередком духовного становлення учителя і його вихованця. Особиста бібліотека педагога – «перший вихід у той океан знань, який відкривається читанням» [9, с. 91].

Зважаючи на те, що вчитель як особистість формується постійно, протягом усього життя, В. Сухомлинський намагався створити всі умови для саморозвитку своїх колег, рекомендував учителям багато читати. Читання – це самостійне «плавання» у морі знань, і завдання вчителя полягає в тому, щоб кожен вихованець зазнав щастя від цього «плавання», відчув себе сміливцем, який став віч-на-віч із

безмежним морем людської мудрості. Не слід забувати, що чим більше буде індивідуально читати книги вчитель, тим легше йому буде працювати на уроках з учнями, бо без книжки, без пристрасі до читання немає вчителя. Читання – це джерело думок і творчості педагога, це саме життя. Усі педагогічні системи валяться, якщо немає потреби у книжці. Справжній педагог – це, перш за все, книголюб. Атмосфера любові до книжки, повага до неї – у цьому полягає суть школи і педагогічної праці. Учитель повинен ввести кожного учня в світ книжок, виховувати любов до книжки, зробити книжку провідною зіркою в інтелектуальному житті. Але наскільки дитина полюбить книжку, буде залежати від учителя, від того, яке місце в його власному духовному житті займає книжка. І завдяки тому, що учитель стає центром інтелектуального життя, у школі з'являються вихованці здібні, талановиті, обдаровані, які випереджають своїх ровесників у тій чи іншій сфері діяльності. У вчителеві дитина повинна бачити живе втілення любові до книжки [11, с. 491-492].

Висновки. Проблема удосконалення роботи з книгою в загальноосвітній школі є досить актуальною, оскільки сьогодні відбувається оновлення змісту освіти і значно підвищуються вимоги до різних видів навчальної літератури, ускладнюється робота з ними. Тому вчителі на уроках і в позакласній роботі повинні приділяти значну увагу роботі з книгою. Діяльність у цьому напрямі є складовою формування інформаційної культури людини.

Сучасна педагогічна наука має результативніше використовувати дидактичні ідеї В. Сухомлинського у процесі розроблення нового змісту шкільної навчальної літератури, методів роботи з нею та удосконалення системи використання в навчально-виховному процесі науково-популярної та художньої літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беркита З. Шкільний підручник як об'єкт теоретичного аналізу у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського / Зоряна Беркита // Актуальні проблеми сучасного підручничознавства : зб. матер. Міжнар. науково-метод. інтернет-конференції, 12–14.12.2012 р. / укладач О. Жосан. – Кіровоград : Ексклюзив-систем, 2013. – С. 3-10.
2. Гончаренко Н. М. Думки В. О. Сухомлинського про самостійну роботу учнів з книжкою / Н. М. Гончаренко // Рад. школа, 1983. – № 11. – С. 91 – 93.

3. Кодлюк Я. П. В. О. Сухомлинський про шкільний підручник / Я. П. Кодлюк // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський : Абетка Нова, 2002. – Вип. 3 (Т. 2). – С. 199–208.
4. Основні вимоги до навчальних програм та підручників : додаток до Положення про Всеукраїнський конкурс рукописів навчальних програм та підручників для загальноосвітніх навчальних закладів : наказ Міністерства освіти і науки України від 12.02.2004 р. № 108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/>.
5. Савченко О. Я. Нова доба шкільної освіти / О. Я. Савченко // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 30–39.
6. Сухомлинський В. О. Активна діяльність учнів у процесі навчання – необхідна умова формування переконань / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори: у 5 т. – Т. 2. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 113–126.
7. Сухомлинський В. О. Інтерес до учіння – важливий стимул навчальної діяльності учнів / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори: у 5 т. – Т. 5. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 7–16.
8. Сухомлинський В. О. Могутній вихователь / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори: у 5 т. – Т. 5. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 495 – 499.
9. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський / Вибр. твори: у 5 т. – Т. 1. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 7 – 202.
10. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори: у 5 т. – Т. 3. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 9 – 278.
11. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори: у 5 т. – Т. 2. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 419 – 655.
12. Сухомлинський В. О. Формування розумових здібностей дітей / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори: у 5 т. – Т. 4. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 246 – 270.